

בעלי המוסר על הפרשה פרשת ויחי

(שבת נה:).

בהמשכה של אותה סוגיה מבואר מהי המשמעות של בלבול יצועי אביו:

...אלא מה אני מקיים וישכב את בלהה פילגש אביו - עלבון אמו תבע. אמר: אם אחות אמי היתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי? עמד ובלבל את מצעה.

ראובן מחה על הזלזול בכבוד אמו, שלאחר פטירת רחל המשיכה לחלוק את הזוגיות של יעקב עם בלהה, שפחת רחל. במעשה בלבול היצועים ניסה ראובן לרמוז ליעקב על האבסורד וההשפלה שבמצב הזה. בכל אופן, מדברי ר' שמואל בר נחמני למדנו שראובן לא חטא בעריות, אלא רק "בלבל" את יצועי אביו. הדבר נלמד מכך שהפסוק אומר "וישכב את בלהה פילגש אביו ויהיו בני יעקב שנים עשר", כלומר ראובן נשאר בכלל הבנים, ומעשהו נסלח; ואילו היה מדובר על עריות ממש, מעשהו לא היה נסלח.

מעשהו של ראובן, אם כן, לא היה כה חמור; ומדוע אפוא, הוא נענש בעונש כה כבד?

ב. חשיבותה של המתניות

וזו תשובתו של ר' שמחה זיסל:

כי כהן פסול במחשבה, וגם מעשה עבודת המקדש מהודר מאד, וכן גם מלוכה - העיקר להתנהג בכל בסדרים נכונים, והמבוהל אינו מסוגל לסדר, ולכן (בראשית, מ"ט, ד) "פחז כמים" פי' בהילות, ע"כ⁵ "אל תותר" מדה (כנגד מדה) ודו"ק⁶ היטיב כי מסודר גדול הוא מאד...

תשובתו של ר' שמחה זיסל היא שגם הכהונה וגם המלכות דורשות התנהלות שקולה ומסודרת, ותכונת הפיזיות שהתגלתה במעשהו של ראובן מעידה על כך שהוא איננו מתאים לכהונה ולמלכות. להבנת ר' שמחה זיסל, הפסד הכהונה והמלכות אינן עונש לראובן על מעשהו, אלא הוא נובע ישירות ממעשהו כתוצאה "טבעית".

התביעה להתנהגות שקולה מתוך יישוב הדעת והתרחקות מבהילות ופיזור הנפש היא אחת מאבני היסוד של שיטת המוסר הקלאמאית, ובהמשך דבריו ר' שמחה זיסל מרחיב מעט בנושא זה:

אמר החכם "אין פיזור כפיזור הנפש ואין מנוחה כמנוחת הנפש", אמנם כן כמעט אין אדם שימלט ממחלת הבהילות אם רב ואם מעט, ואין חסרון בהילות - אשר ניכר לעין, כי האדם יכול הוא - איש מתון, נראה הולך עקב בצד גודל. והוא הבהול האמיתי, כי הבהילות הוא ברעיון, והוא פיזור הנפש,

"פחז כמים אל תותר"

א. הקדמה

בפרשת ויחי מופיעות הברכות שיעקב אבינו ברך את בניו לפני פטירתו, והברכה הראשונה היא לראובן:

ראובן בְּכָרִי אֶתְּהָ פָּחִי וְרֵאשִׁית אוֹנִי יִתֵּר שְׂאֵת וַיִּתֵּר עָז. פָּחֵז כַּמִּים אֶל תוֹתֵר כִּי עֲלִית מִשְׁכְּבִי אֲבִיךָ אֲז חִלְלֵת יְצוּעֵי עֲלֶה.
(בראשית, מ"ט, ג - ד.)

על פי אונקלוס לפסוק ג', משמעות המילים "יתר שאת ויתר עז" היא שראובן היה ראוי לקבל שלושה חלקים יתרים על שאר אחיו - בכורה, כהונה ומלכות, אך בשל פיזיותו הוא אבד את הכהונה ואת המלכות. כך עולה גם מפרוש רש"י על הפסוק:

"יתר שאת" - ראוי היית להיות יתר על אחיך בכהונה, לשון נשיאות כפים. "ויתר עז" - במלכות, כמו (שמואל א', ב' י) "ויתן עז למלכו".² ומי גרם לך להפסיד כל אלה? "פחז כמים" - הפחז והבהלה אשר מהרת להראות כעסך, כמים הללו הממהרים למרוצתם, לכך "אל תותר" - אל תתרבה ליטול כל היתרות הללו שהיו ראויות לך. ומהו הפחז אשר פחזת "כי עלית משכבי אביך אז חללת" - אותו שעלה על יצועי, שם שכינה, שדרכו להיות עולה על יצועי.

על כך שואל ר' שמחה זיסל זיו³ (אור רש"ז, מאמר קע"ט, עמוד רכה) - מדוע ראובן נענש בעונש כבד כל כך, דהיינו הפסד הכהונה והמלכות?

שאלתו של ר' שמחה זיסל מבוססת על מימרת ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן בסוגיה בשבת:

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: כל האומר ראובן חטא - אינו אלא טועה, שנאמר (בראשית ל"ה, כב) "ויהיו בני יעקב שנים עשר",⁴ מלמד שכולן שקולים כאחת. אלא מה אני מקיים (שם) "וישכב את בלהה פילגש אביו"? - מלמד שבלבל מצעו של אביו, ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה.

1 בראשית, מ"ט, ד.

2 על פי בראשית רבה (תיאודור-אלבק), פרשת ויחי, פרשה ק'.

3 ה"סבא מקלם".

4 הכוונה היא לפסוק המלא המתאר את מעשה ראובן:

וַיְהִי בְשָׁפֵן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הוּאָ וַיִּלָּךְ רָאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת בְּלָהָה פִּלְגֶשֶׁת אֲבִיו וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל וַיְהִי בְנֵי יַעֲקֹב שְׁנַיִם עָשָׂר.

ויש להבין הרי אמרו חז"ל (שבת כ. עירובין קג.) "כהנים זריזין הם", ולכן לא גזרו גזירות שונות במקדש, אע"פ שהן אסורות לשאר העם מחוץ למקדש, ולכאורה מאחר שהכהנים הם זריזים ומהירים יש יותר מקום לחשוש שיכשלו מתוך בהילותם, ויש לגזור ולאסור עליהם יותר מאשר לשאר העם.

(שפתי חיים, בראשית, עמוד תקכ"ג.)

שאלתו של ר' חיים היא מדוע העובדה שכוהנים זריזים מהווה נימוק לכך שלא גזרו גזרות במקדש, והרי מסברה נראה להיפך: דווקא בגלל שהכוהנים פועלים בזריזות צריך לגזור גזירות, כדי שמתוך זריזותם הם לא יבואו להיכשל בדבר איסור. תשובתו של ר' חיים מעמידה אותנו על ההבדל בין הזריזות לבהילות:

אלא שזריזות אינה בהילות, אע"פ שהתוצאה המעשית משתיהן שווה - מהירות העשייה, אבל יש שוני בפעולת העשייה, בהילות היא חוסר מנוחה, ולכן חסר בריכוז המחשבה, ומשום כך המבוהל גם עושה מעשיו בפזיזות, ומתוך בהילותו מחוסר שימת לב הוא גם עלול להכשל באיסורים, אבל הזריז חושב במנוחת נפש על המעשה שעומד לעשות, ומתוך מחשבות האהבה והיראה שבקרבו הוא מזדרז להשלים את המעשה, כדי שלא יהיו לו מפריעים אם ישתהה מלעשות, ומתוך אותם מחשבות הוא גם נזהר מלהכשל באיסור... בשורש הזריזות יש את מעלת הזהירות וההתרחקות מכל חשש איסור. ויתירה מזאת, לא זו בלבד שמנוחת הנפש במחשבה אינה מפריעה לזריזות במעשה, אלא אדרבא ככל שמעלת מנוחת הנפש של האדם גדולה יותר, כך קל לו יותר להיות זריז ולהספיק לפעול הרבה. כאמור מנוחת הנפש היא הריכוז המלא במה שעושה, לדוגמא: כאשר הכהן מקריב הקרבן הוא נתון כולו במחשבותיו ומעשיו בהקרבת הקרבן בשלימות, ובצורה כזו אדם מספיק להשלים ולסיים כל התפקיד במהירות ובשלימות, ומיד לעבוד ולעסוק בתפקיד אחר. נמצא שמנוחת הנפש מסייעת לעשות הכל בזריזות, א"כ ככל שיש לכהן יותר מנוחת הנפש הוא עשה את תפקידו יותר בשלימות.

(שם, עמודים תקכ"ג - תקכ"ד.)

אמנם יש דמיון בין בהילות לבין זריזות, כי שני המצבים מתאפיינים בפעילות מהירה, אך יש ביניהם הבדל מהותי: שבעוד שבהילות נובעת מחוסר ריכוז ומיקוד במטרה, הזריזות מונעת ממיקוד וריכוז. בניגוד לעשייה מתוך בהילות, הזריזות לא סותרת את מנוחת הנפש וישוב הדעת, אלא מתאימה לה. הקביעה ש"כהנים זריזין הן" לא מעידה רק על מהירות הפעולה, אלא גם על מנוחת הנפש והריכוז שמלווה את אותה הפעילות; ולכן לא גזרו במקדש בגלל זריזות הכוהנים - בשל זריזותם וריכוזם במטרה,

ופיזור הנפש יבא מהתאוות ומדות הרעות, כי הן הגורמות שידלג על הקוצים ומקפץ על הברקנים, קוצר התאוות והמדות פעם על זה ופעם על זה, והנה איש כזה משולל מכל חכמה ומדע, כי ראשית תנאי חקירות ודרישות החכמה הוא מנוחת הנפש כמובן בנקל. ואחרי כי מנוחת הנפש, הוא התחלת החכמה, נקל להבין, כי המבוהל בפיזור הנפש הוא שני הפכים עם החכמה, ע"כ יוכל כבר להפרד מעם החכמה. והנה חקירת החכמה צריכה להיות במנוחה רבה לחקות אחריה ולהתבונן על צעדיה.

(שם, מאמר ק"פ, עמודים רכה - רכו.)

לדעת ר' שמחה זיסל, מנוחת הנפש וישוב הדעת הן תנאי ראשוני להשגת החכמה. הבהילות ופיזור הנפש מעידים על כך שהאדם אינו שולט על יצריו ותאוותיו, ולכן הוא קופץ מעניין לעניין בהתאם לחשקים ולתאוות. כאשר האדם מצליח לשלוט על היצרים באמצעות שכלו, הוא יכול להגיע למצב של שיקול הדעת ולפעול בצורה מסודרת ומיושבת. כפי שכבר הזכרנו בעבר, הבסיס לעבודת המוסר על פי ר' שמחה זיסל היא בהעמקה אינטלקטואלית, וממילא ברור שכל עולם עבודת המוסר מותנה ביישוב הדעת ומנוחת הנפש.

ב"תלמוד תורה" בקלם ר' שמחה זיסל הנהיג סדרים ונורמות התנהגות שנועדו להרגיל את התלמידים להיות במצב מתמיד של יישוב הדעת ומנוחת הנפש. אחת מההנהגות הייתה שלא להסיט את מבט העיניים שלא לצורך. ר' שמחה זיסל ביסס את הדרישה על לשון הפסוק "וישא אברהם את עיניו" (בראשית, כ"ב, ד), דהיינו שאפילו נשיאת עיניים מצריכה שיקול דעת. סיפור מדהים בהקשר הזה מביא הרב דב כץ בספרו תנועת המוסר:

פעם בצהרי יום, נפלה דליקה גדולה באחד הבתים הסמוכים לבית התלמוד ואימה על כל הסביבה מפאת תנאי בניני העץ הצפופים בעיירות הקטנות בעת ההיא באותה סביבה ומפאת חוסר ארגון הכיבוי. והנה על אף הבהלה והמהומה האיומה שנתחוללה בין תושבי המקום, לא הופרע במאומה סדר הלימודים בבית התלמוד וכל התלמידים (אשר בודאי ראו את עצמם פטורים לעזור בכיבוי והצלה מסיבה זו או אחרת) ישבו ולמדו במנוחה כאילו לא קרה כלום.

(תנועת המוסר, חלק ב' עמוד 153).

ג. ההבדל שבין פזיזות לבין זריזות

בספרו של ר' חיים פרידלנדר, "שפתי חיים", מובאת שיחה שעוסקת בנושא זה. במהלך הדברים ר' חיים מחדד את ההבחנה בין בהילות לזריזות, והוא פותח את דבריו בשאלה:

הכהנים לא יבואו לידי מכשול, ואין צורך להרחיקם מהעבירה.

ר' חיים חותם את השיחה במשפטים הבאים:

אין אנו דנים על המדרגה של ראובן בכור יעקב, אבל התורה כתבה בגנות מידת "פחז כמים" ובסכנותיה הרוחניות, כדי ללמדנו את הגדר של חסרון ישוב הדעת, שע"י⁸ באים לידי בלבול הדעת ולעשיית מעשים פזיזים מבלי דעת. מאידך למדים את גודל מעלת מנוחת הנפש שהיא יסוד ומפתח למילוי התפקידים הנדרשים והמוטלים על האדם, ולא רק תפקידים גדולים ככהונה ומלכות שבהם גם פגימה כחוט השערה הוא חסרון רב, אלא גם בתפקידנו הרגילים היומיומים בתורה תפילה וחסד, ככל שנהיה יותר במנוחת הנפש כך לא יפריעו וימעיטו הטרדות השונות את הצלחתנו.

(שם, עמוד תקכ"ז).

* * * * *
* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולנחמיה רענן, תשע"ג *
* נערך על ידי צוות בית המדרש הוירטואלי *
* * * * *
* בית המדרש הוירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שליח *
* ישיבת הר עציון *
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* <http://www.etzion.org.il/vbm> האתר בעברית: *
* <http://www.vbm-torah.org> האתר באנגלית: *
* * * * *
* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
* * * * *